

К. М. Карповаздобувач вищої освіти ступеня доктора філософії з міжнародного права
Міжнародного гуманітарного університету

ПРАВОВІ АСПЕКТИ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВА НА ПРАВОВУ ДОПОМОГУ

Стаття присвячена дослідженню обмеження права на правову допомогу та місце держави в цьому процесі. Проаналізовано досвід міжнародних органів та інститутів, а також судову практику ЄСПЛ щодо надання права на правову допомогу та обмеження права на правову допомогу.

Визначено, що правова допомога – це не обов'язково допомога адвоката, а взагалі допомога в правовому веденні справи, оскільки з практики та законодавства зарубіжних країн вбачається нестача адвокатів і, навіть, відсутність інституту адвокатури, що перешкоджає реалізації права на правову допомогу в повній мірі.

Підкреслено, що роль адвоката, зокрема, в кримінальному процесі є життєво важливою, і переваги представництва кваліфікованим юристом є величезними. Однак, міжнародна судова практика декілька десятків років не визначала конкретно, на якій стадії провадження виникає право на правову допомогу, однак позначала на важливості надання такого права на стадії досудового розслідування. Ця неоднозначність зникла після справи *Can v. Austria* (1984 р.).

Позначено, що право на правову допомогу, яке передбачено статтею 6(3)(с) ЄКПЛ, виникає на стадії досудового розслідування. Це підтверджує і практика ЄСПЛ.

Підкреслено, що українські адвокати та дослідники наголошують на тому, що існує проблема обмеження права на захист на стадії досудового розслідування та вбачається недостатнє інформування підозрюваних про їхні права мати адвоката.

Позначено, що негайний допуск захисника є частиною процесуальних гарантій обвинуваченого.

Проаналізовано зміст статті 6 ЄКПЛ та судова практика щодо реалізації права на захист та його обмеження. Обвинувачені особи мають свободу вибору адвоката лише тоді, коли вони мають кошти, щоб заплатити за адвоката. Доцільно позначити, якщо обвинувачений отримав безоплатну правову допомогу, він повинен, наскільки це можливо, сам обрати собі захисника – оскільки тоді обмежується свобода вибору.

Підкреслено, що законодавство деяких держав встановлює обмеження щодо кількості захисників, які можуть брати участь у справі. Практика ЄСПЛ тут не встановлює чітких критеріїв, як і положення ЄКПЛ – це залишається в компетенції держави.

Зроблено висновок, що особа має право захищати себе особисто або за допомогою захисника, або за власним вибором. Важливість гарантування права обвинуваченому на захист та можливість обрати адвоката є очевидною та беззаперечною. Держава має сприяти інформуванню громадськості про їхні права та обов'язки згідно із законом та важливу роль адвокатів у цьому процесі.

Ключові слова: права людини, правова допомога, обмеження, ЄСПЛ, ЄКПЛ, право на справедливий суд, захисник, адвокат.

Постановка проблеми. Надання права на правову допомогу знайшло своє закріплення в ряді міжнародних угод: Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 р., Європейська Конвенція з прав людини 1950 р., Арабська хартія прав людини 2004 р. та ін. Крім цього національні законодавства місять положення про надання платної та безоплатної

правової допомоги. Однак поряд з цим є певні правові положення щодо обмеження права на правову допомогу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питаннями надання правової допомоги займалися такі вітчизняні вчені, як: С.А. Альперт, М.І. Бажанов, А.М. Бірюкова, Т.В. Варфоломеева, О.М. Дроздов, В.С. Зеленецький, О.В. Капліна,

Т.В. Корчева, П.В. Кучевський, В.В. Леоненко, Т.В. Омельченко, О.В. Панчук, М.А. Погорецький, М.М. Полянський, В.О. Попелюшко, В.В. Титаренко, В.М. Трофіменко, Г.І. Чангулі, В.П. Шибік, О.Г. Яновською та інші. Незважаючи на розповсюдженість обговорення цієї проблематики, окремі аспекти надання безоплатної правової допомоги досліджені не були.

Мета цієї статті – дослідити та проаналізувати правові аспекти обмеження права на правову допомогу.

Виклад основного матеріалу. Правова допомога – це не обов'язково допомога адвоката, а взагалі допомога в правовому веденні справи. Наприклад, як позначає представник Сполученого Королівства повідомив УВКБ ООН, що на острові Св. Єлени немає адвокатів, які займаються приватною практикою. Однак існувала розвинена система «людей Маккензі», і будь-яка особа, обвинувачена у кримінальному злочині, зазвичай могла отримати непрофесійну допомогу в підготовці та здійсненні свого захисту. На острові Св. Єлени суди звикли мати справу з підсудними без представництва, і сам суд допомагав підсудному без представництва в забезпеченні здійснення правосуддя. Тому доцільно тлумачити «правову допомогу» в ширшому сенсі, щоб охопити ситуації такого характеру [1, р. 18].

Також допомога у юридичному супроводі справи характерна для мусульманських країн. Згідно з мусульманським правом або в у справах, які розглядаються відповідно до національного права та звичаїв, обов'язкова допомога адвоката може викликати труднощі [2, р. 16].

Отже, з практики та документів кількох країн видно, що нестача адвокатів і відсутність адвокатури часто перешкоджають реалізації права на правову допомогу в повній мірі.

Можна помітити подібне широке тлумачення терміну правової допомоги в рішеннях Європейської Комісії. У справі *X v. FRGIO* заявник стверджував, що на судовому процесі його представляв не захисник, призначений судом для захисту його, а «*Gerichtsreferendar*», який є юристом, найнятим Урядом. «*Gerichtsreferendar*» – це стажер, який проходить обов'язкове навчання. У своєму рішенні Європейська комісія зазначила, що: «... враховуючи, що підготовчі роботи над статтею 6(3)(с) ЄКПЛ підтверджують, що слово «авока́т» (французький текст) слід розуміти не в технічному значенні цього терміну, а в значенні «юридична допомога», в той час як у справі, про яку йде мова, хоча зрозуміло,

що «*Gerichtsreferendar*» не є «*avocat*», він, тим не менш, є компетентним «захисником», якщо йому доручено надавати обвинуваченому «юридичну допомогу» [3, р. 39].

Роль адвоката, зокрема, в кримінальному процесі є життєво важливою, і переваги представництва кваліфікованим юристом є величезними. Жоден непрофесіонал, незалежно від того, наскільки він поінформований та освічений, не має таких знань, підготовки та навичок, які є особливим атрибутом професії юриста. Т. Бургенталь позначає: «Навіть якщо припустити, що Комісія має рацію, вважаючи, що стаття 6(3)(с) ЄКПЛ не вимагає призначення повіреного, це не звільняє її від обов'язку з'ясувати, якою мірою особа, про яку йдеться, справді надала суттєву юридичну допомогу» [4, р. 34].

Міжнародна договірна практика деякий період часу не вказувала конкретно, на якій стадії провадження виникає право на правову допомогу. Відповідні положення належать до групи положень, які можуть бути застосовані як на самому судовому розгляді, так і на попередній стадії. Дійсно, поширення права на правову допомогу на стадію досудового розслідування має велике значення з двох основних причин. По-перше, стадія досудового розслідування визначає рамки, в яких обвинувачення буде розглядатися в суді. По-друге, існує велика ймовірність того, що докази, отримані на стадії досудового розслідування, будуть використані в судовому засіданні. Також не можна ігнорувати той факт, що обвинувачений може бути підданий інтенсивному допиту поліцією. Зокрема, на цій стадії провадження обвинувачений дуже часто дає зізнання, тому він повинен бути дуже обережним, роблячи заяви під час такого допиту. Таким чином, порада та допомога адвоката є важливими та відповідають найкращим інтересам обвинуваченого на стадії досудового розслідування.

ЄСПЛ не надавав конкретної відповіді на питання – чи виникає право на правову допомогу на етапі досудового розслідування – до 1984 року, коли у справі *Can v. Austria* Європейська комісія, враховуючи конкретні факти справи, висловила думку, що право на правову допомогу, передбачене статтею 6 (3)(с) ЄКПЛ може застосовуватися до попереднього розслідування [5]. Незважаючи на те, що рішення ґрунтувалося на конкретних фактах, наданих Комісії, можна розумно припустити, що міркування Європейської комісії заклали основи для загаль-

ного принципу, згідно з яким право на правову допомогу, як це передбачено статтею 6(3)(с) також може застосовуватись до стадії досудового розслідування, якщо цього вимагають обставини. Подібним чином у справі *Imbrioscia v. Switzerland* ЄСПЛ висловив думку, що спосіб застосування статті 6(3)(с) під час досудового розслідування залежить від особливостей провадження, яке розглядається, і від обставин справи [6].

Цікавим видається законодавство і практика деяких країн з цього приводу. Так, Чаріка Марасінгхе (*Charika Marasinghe*) у своїй праці позначає, що, наприклад, у Венесуелі обвинувачений не має права мати адвоката до завершення досудового розслідування [1, р. 21]. Далі він зазначив, що це не лише серйозне відхилення від гарантій, які повинні бути надані обвинуваченому, але також суперечить Конституції Венесуели. Крім того, таке положення суперечить і ряду міжнародних угод, зокрема, Міжнародному пакту про громадянські та політичні права. Ряд держав, зокрема, законодавство України передбачає участь захисника, адвоката на стадії досудового розслідування. Багато країн мають розвинену та ефективну систему правової допомоги, однак, як позначають Н.М. Бакаянова та І.О. Билиця існує проблема щодо «обмеженого доступу до допомоги адвоката на стадії досудового розслідування та відсутність обов'язку посадових осіб інформувати підозрюваного про його права мати адвоката та надання допомоги у доступі до останнього» [7, с. 16].

Як позначають українські адвокати-дослідники О. Дроздов та О. Дроздова при аналізі статті 6 ЄКПЛ: «Негайний допуск захисника є частиною процесуальних гарантій, яким Суд приділяє особливу увагу під час встановлення того, чи певна процедура зашкодила чи не зашкодила самій суті права не свідчити проти себе. Аби право на справедливий судовий розгляд, якому присвячена стаття 6 § 1, залишалося достатньо «конкретним і ефективним», зазвичай необхідно, щоб допуск захисника відбувся починаючи з першого допиту підозрюваного поліцією, якщо тільки не буде доведено, що існують першорядні причини обмежити це право (наприклад, наводяться справи *Сальдуз проти Туреччини*, *Ібрагім і Інші проти Сполученого Королівства*)» [8, с. 43].

Отже, особа має можливість та право захищати себе особисто або за допомогою захисника, або за власним вибором. Європейська

комісія неодноразово заявляла, що все, що гарантується статтею 6(3)(с) Конвенції, це те, що провадження проти обвинуваченого не відбується без належного представництва захисту, і що стаття 6(3)(с) надає обвинуваченим права самим вирішувати, яким чином має бути забезпечений їхній захист. У справі *X проти Австрії* Європейська Комісія зазначила: «беручи до уваги, що рішення щодо того, яку з двох альтернатив, згаданих у параграфі, слід обрати, а саме, право заявника захищати себе особисто або отримати допомогу власного адвоката на вибір, або, за певних обставин покладається на уряд-відповідача...» [9].

В іншій справі між тими ж сторонами Європейська Комісія заявила, що рішення залишається за «компетентними органами». Проте у справі *X проти Норвегії* було зазначено, що рішення залежить від «застосовуваного законодавства або правил суду». Стверджується, що аргументація, на якій ґрунтувалися рішення Європейської комісії, суперечить основним принципам справедливого судового розгляду. У кримінальному процесі обвинувачений може захотіти захищати себе особисто. Згідно з простими словами статті 6(3)(с) ЄКПЛ, це право самого обвинуваченого, і тому держава не може змусити особу, щоб її захищав адвокат. Таким же чином обвинувачені повинні мати право обирати захисника, якщо вони того бажають, за умови, що держава має право регулювати явку адвокатів. Однак якщо держава безпідставно посягає на право обвинуваченого на вибір адвоката, підриваються самі ідеї справедливості та справедливого судового розгляду. Держава може втручатись та обмежувати право на вибір захисника лише в межах положень ЄКПЛ.

Значна частина плутанини виникає через питання, чи слід надавати обвинуваченим право обирати власного адвоката, незалежно від їхньої спроможності оплатити адвоката. У судовій практиці Конвенції з прав людини щодо цього нічого немає. Європейська комісія прийняла обмежувальне тлумачення слів «власний вибір». Вона постановила, що «Конвенція гарантує право обвинуваченого на юридичну допомогу за його власним вибором лише тоді, коли він має достатні кошти для оплати такої допомоги» [10].

У справі *Croissant v. Germany* було зазначено, що право обвинуваченого бути захищеним адвокатом за власним вибором обов'язково підлягає певним обмеженням стосовно надання безоплатної правової допомоги, і,

якщо суди вирішують, чи інтереси правосуддя вимагають призначення такого захисника, побажання підсудного мають бути враховані. Однак суди можуть відхилити ці бажання, якщо існують відповідні та достатні підстави вважати, що це необхідно в інтересах правосуддя [11].

Важливим моментом, який впливає з цих положень, є те, що відповідно до ЄКПЛ обвинувачені особи мають свободу вибору адвоката лише тоді, коли вони мають кошти, щоб заплатити за адвоката. Це виглядає незадовільно, оскільки обвинувачений, який не має достатніх коштів, не повинен зазнавати дискримінації за матеріальною ознакою. Навіть якщо можуть виникнути практичні труднощі із забезпеченням адвоката, якого бажає обвинувачений, все ж обвинуваченому слід надати певний вибір, щоб забезпечити «рівність сторін» між обвинуваченим і обвинуваченням. Навіть якщо обвинувачений отримав безкоштовну юридичну допомогу, він повинен, наскільки це можливо, сам обрати собі захисника. Доцільно ввести список офіційних захисників, який подається обвинуваченому, щоб він міг обрати собі адвоката для захисту.

Тим не менш, якщо обвинувачені мають засоби оплатити послугу адвоката, слід поважати їхнє право на обраного ними захисника. Випадки порушення цього права можна побачити в кількох заявах, які надійшли до Комісії ООН з прав людини (нині – Рада ООН з прав людини). У всіх справах, наприклад, *Delia Saldias de Lopez v. Uruguay*, *Lilian Celiberti de Caseriego v. Uruguay*, *Teti Tsquierdo v. Uruguay*, *Marais v. Madagasca*, вільному вибору захисника перешкождало систематичне переслідування адвокатів, які намагалися взятися за справи політичних в'язнів, і, зрештою, обвинувачені були змушені прийняти адвоката *ex officio*. Слід зазначити, що в усіх цих справах обвинувачені мали можливість оплатити послугу адвоката. Комісія ООН з прав людини наголошує, якщо обвинувачений вибирає захисника, який надається безкоштовно, державі необхідно вжити заходів для забезпечення того, щоб захисник після його призначення забезпечував ефективне представництво в інтересах правосуддя.

Ще одне питання полягає в тому, чи закріплюючи, що обвинувачений може мати правову допомогу за власним вибором, стаття 6(3)(с) забезпечує право на необмежену кількість захисників? Це питання було чітко розглянуто Європейською комісією у справі *Enslin, Baader and Raspe v. FRG*. Заявники скаржилися на

обмеження, встановлені законом щодо кількості захисників, до яких вони могли звернутися, а також на недопущення деяких із цих адвокатів до обвинувачених. Ці обмеження нібито порушили статті 6(3)(b) і (с). У своєму рішенні Єврокомісія чітко пояснила свою думку:

«Передбачаючи, що обвинувачений може мати правову допомогу за власним вибором, стаття 6(3)(с) не забезпечує права на необмежену кількість адвокатів... мета цього положення полягає в тому, щоб забезпечити фактичне заслуховування обох сторін у справі шляхом надання обвинуваченому, у разі необхідності, допомоги незалежного професіонала... Встановлюючи кількість адвокатів, вільно обраних обвинуваченим є властивою німецькій процесуальній системі, влада Федеративної Республіки Німеччини, не порушила права, гарантованого цим положенням» [1, р. 25].

Отже, якщо національне законодавство передбачає певні обмеження щодо кількості захисників, але тим самим не порушує сам зміст права на захист, гарантує його на законодавчому рівні, то це не є порушенням положень ЄКПЛ.

Насправді, якщо є вагомні підстави, наприклад, складна справа або інші причини, які вимагають, щоб обвинуваченому надавав допомогу більше ніж один адвокат, тоді обвинувачений може цього вимагати. Це залежить від обставин самої справи. Наприклад, у справі *Murphy v. UK* заявник звернувся з проханням про надання йому правової допомоги до соліситора та адвоката. Європейська комісія дійшла висновку, що, хоча заявнику було надано правову допомогу лише адвоката, не було жодних ознак того, що він потребує допомоги двох юристів [12].

Зрозуміло, що питання про кількість адвокатів не виникає, якщо обвинувачений має достатньо коштів для оплати адвокатського представництва. Якщо обвинувачений просить безкоштовного адвоката, нерозумно запевняти, що право на безоплатну правову допомогу поширюється аж до того, що обвинувачений може вимагати будь-яку кількість адвокатів за власним вибором. Таке тлумачення створюють перешкоди як у судовому процесі, так і в реалізації права на безоплатну правову допомогу. Кількість адвокатів, які можуть бути призначені обвинуваченому, має залежати від обставин кожної справи.

Висновки. Отже, можна позначити певні важливі правові аспекти надання права на правову допомогу та його обмеження: відсутність

правової допомоги впливає на позицію захисту в судовому засіданні, а отже, і на результат провадження; важливість гарантування права обвинуваченому на захист, на можливість обрати адвоката чи можливість отримати безоплатну правову допомогу з моменту арешту і протягом усього судового розгляду є очевидною; право на захист виникає на стадії досудового розслідування, не пізніше; законодавство певної країни може обмежити кількість захисників/адвокатів у справі, але саме право на захист – обмеженню не підлягає; держава забезпечує наявність ефективних процедур і механізмів рівного доступу до адвокатів для всіх осіб на їхній території та під їх юрисдикцією без будь-яких відмінностей та дискримінації; держави мають сприяти інформуванню громадськості про їхні права та обов'язки згідно із законом та важливу роль адвокатів у захисті їхніх основних свобод та, за необхідності, гарантувати право на надання безоплатної правової допомоги.

Список використаної літератури:

1. Marasinghe Ch. The right to legal assistance in international law, with special reference to the iccpr, the ECHR and the ACHR. *Asian Yearbook of International Law*. 1997. Vol. 5. P. 15-44.
2. Seminar on the Protection of Human Rights in Criminal Law held at Baguio City, Philippines: Report of the Commission on Human Rights, 14th session. New York, 1958. 25 p. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/219546?ln=fr> (дата звернення: 16.07.2023).
3. Samuels Al. The right to a fair trial, the European Convention on Human Rights. *International Bar Journal*. 1972. Vol. 3. Issue 1. P. 35-43.
4. Buergenthal Th. Comparative study of certain due process requirements of the European Human Rights Convention. *Buffalo Law Review*. 1966. Vol. 16. P. 18-54. URL: <http://surl.li/jdojg> (дата звернення: 16.07.2023).
5. Case of Can v. Austria. Judgment. Strasbourg, 30 September 1985. URL: <https://ihrda.uwazi.io/en/entity/507181ilxsk?page=1> (дата звернення: 16.07.2023).
6. Case of Imbrioscia v. Switzerland, Judgment. Strasbourg, 24 November 1993. URL: https://www.stradalex.eu/en/se_src_publ_jur_eur_cedh/document/echr_13972-88 (дата звернення: 16.07.2023).
7. Бакаянова Н. М., Билиця І. О. *Адвокатура у системі надання безоплатної правової допомоги: навчально-методичний посібник з навчальної дисципліни «Адвокатура у системі безоплатної правової допомоги» (галузь знань 08 «Право», другий (магістерський рівень) для студентів I курсу денної форми навчання*. Одеса: Фенікс, 2020. 84 с. URL: <http://dspace.opua.edu.ua/> (дата звернення: 16.07.2023).
8. Дроздов О., Дроздова О. Посібник зі статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Право на справедливий суд (кримінальний процесуальний аспект). Рада Європи / Європейський Суд з прав людини, 2019 рік. 65 с. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/96a0f2399c11b6f75587_file.pdf (дата звернення: 16.07.2023).
9. Case of X v. UK. Strasbourg, 18 October 1982. URL: <https://international.vlex.com/vid/x-v-the-united-872415871> (дата звернення: 16.07.2023).
10. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 16.07.2023).
11. Case of Croissant v. Germany. 8 December 1989. URL: https://www.stradalex.eu/en/se_src_publ_jur_eur_cedh/document/echr_13611-88_001-1082 (дата звернення: 16.07.2023).
12. Case of Murphy v. UK. Communicated on 10 December 2014. URL: <file:///C:/Users/User/Downloads/MURPHY%20v.%20THE%20UNITED%20KINGDOM.pdf> (дата звернення: 16.07.2023).

Karpova K. M. Legal aspects of the limitation of the right to legal assistance

The article is devoted to the study of the limitation of the right to legal aid and the place of the state in this process. The experience of international bodies and institutes, as well as the judicial practice of the ECtHR regarding granting the right to legal aid and limiting the right to legal aid, are analyzed.

It was determined that legal assistance is not necessarily the assistance of a lawyer, but in general assistance in the legal management of a case, since the practice and legislation of foreign countries show a lack of lawyers and, even, the absence of an institution of advocacy, which prevents the full realization of the right to legal assistance.

It is emphasized that the role of the lawyer, in particular in the criminal process, is vital, and the advantages of representation by a qualified lawyer are enormous. However, international jurisprudence for several decades did not specifically determine at which stage of the proceedings the right to legal aid arises, but pointed to the importance of granting such a right at the stage of pre-trial investigation. This ambiguity disappeared after the case of Can v. Austria (1984).

It is emphasized that Ukrainian lawyers and researchers emphasize that there is a problem of limiting the right to defense at the stage of pre-trial investigation and insufficient informing of suspects about their rights to have a lawyer.

The content of Article 6 of the ECHR and judicial practice regarding the exercise of the right to defense and its limitations are analyzed. Accused persons have the freedom to choose a lawyer only when they have the means to pay for a lawyer. It is appropriate to point out that if the accused has received free legal aid, he should, as far as possible, choose his own defense counsel – because then the freedom of choice is limited.

It was concluded that a person has the right to defend himself personally either with the help of a lawyer or by his own choice. The importance of guaranteeing the accused the right to defense and the opportunity to choose a lawyer is obvious and undeniable. The state should promote public awareness of their rights and obligations under the law and the important role of lawyers in this process.

Key words: *human rights, legal aid, restrictions, ECHR, right to a fair trial, defender, lawyer.*